

Deel 1:

Gevaarlijk werk in
Duitschland...

TENTOONSTELLING

OVERLEVEN IN ONVRIJHEID

De oorlogsdilemma's van
vijf Steenbergenaars

Een bijdrage van

ter gelegenheid van

OVERLEVEN IN ONVRIJHEID

De oorlogsdilemma's van vijf Steenbergenaren

In de Tweede Wereldoorlog werden Steenbergenaren, ongeacht hun afkomst of politieke voorkeur, voortdurend geconfronteerd met conflicten tussen morele principes en praktische overwegingen. Waar men voorheen sprak in termen van 'goed' of 'fout', lijkt er tegenwoordig meer aandacht te bestaan voor de complexiteit van de oorlog en de grijstinten in de persoonlijke verhalen van de betrokkenen. De tentoonstelling 'Overleven in Onvrijheid' sluit aan bij deze ontwikkelingen. Aan de hand van vijf persoonlijke verhalen proberen we het beeld van de Tweede Wereldoorlog te voorzien van context, nuance en gelaagdheid.

Centraal staan de persoonlijke verhalen en dilemma's van een voorheen onbekend slachtoffer van de *Arbeitseinsatz*, een soldaat van de Prinses Irene Brigade, een moeder met een Verzetshedenkingskruis, een gesneuvelde oostfrontvrijwilliger en een strijdbare priester die het leven liet in concentratiekamp Dachau. Kortom, vijf Steenbergenaren die werden geconfronteerd met lastige keuzes. In drie van de vijf gevallen, direct of indirect, met de dood tot gevolg. Want vaak bleken de dilemma's veel gevaarlijker en ingewikkelder te zijn dan ze op het eerste gezicht leken.

Gevaarlijk werk in Duitschland...

Janus Stoffelen (19)

Slachtoffer Arbeitseinsatz

* 10-08-1924 *Steenbergen*

† 19-09-1943 *Friedrichshafen (Duitsland)*

Bij het horen van de naam Stoffelen zal er in de hoofden van menig Steenbergenaar een belle-tje gaan rinkelen. Dit betreft namelijk de achternaam van de Steenbergse verzetsstrijder Piet Stoffelen. Een actief lid van het Steenbergs verzet, die kort na de oorlog op slechts 20-jarige leeftijd bezweek aan de gevolgen van tuberculose, die hij tijdens zijn gevangenschap in Duitsland had opgelopen. Het is dan ook niet voor niets dat er enkele decennia geleden een straat naar hem is vernoemd: de Piet Stoffelenstraat. Piet woonde samen met zijn ouders en broers en zusjes op de Markt.

Minder bekend is zijn achterneef uit de Grote Kerkstraat, eveneens met geboortjaar 1924, die een kleine twee jaar eerder in de Duitse deelstaat Baden-Württemberg overleed aan diezelfde ziekte. We hebben het dan over Adrianus Marinus Stoffelen. Een tiener die bij het uitbreken van de oorlog werkzaam was als sigarenmaker in de sigarenfabriek van zijn vader. Eind juni 1943 viel hij, net als een aantal andere Steenbergse leeftijdsgenoten, ten prooi aan de zogenaamde *Arbeitseinsatz*.

*De sigarenfabriek in de Grote Kerkstraat, namen en jaartal onbekend.
(Foto: collectie Ad van de Par)*

Zijn naam staat vermeld op tal van documenten van het Rode Kruis waaruit blijkt dat hij eind juni 1943 naar Duitsland werd afgevoerd om te worden geplaatst in 'Lager Don' van de Firma Luftschiffbau Zeppelin GmbH in Friedrichshafen. Voor de oorlog werden hier in de grote fabriekshallen o.a. zeppelins gemaakt. Naarmate de oorlog vorderde werden hier, door middel van dwangarbeid, vooral ook onderdelen gefabriceerd voor de Duitse V2-raketten. Eén van Hitler's beloofde 'wonderwapens', waarmee hij nog dacht de oorlog te kunnen winnen.

Ten grave gedragen

In dagblad Het Volk verscheen op 19 oktober 1943

het volgende bericht:

“Vrij kort na elkaar zijn op het Kath. Kerkhof van Friedrichshafen twee Nederlanders begraven. Op 22 september, bij stromende regen, werd de 18-jarige Adrianus Stoffelen uit Steenberg uitgeleide gedaan door tal van vrienden. Na de kerkelijke plechtigheid werd aan het graf gesproken door den heer Wolfmaier, namens de Luftschiffbau Zeppelin, door den heer Müller van het arbeidsamt en door den heer v.d. Voort uit naam van de Nederlandse kolonie. [...] Bij beide begrafenis- sen was een hier in Duitsland werkzame broer van de gestorvenen aanwezig. Er waren veel bloemen.”

Janus stierf op 19 september 1943. Het krantenartikel suggereert een eervolle begrafenis. Volgens een document van de Oorlogsgravenstichting (OGS) is het oorspronkelijk graf na een geallieerd bombardement beschadigd geraakt. In de jaren 50 van de vorige eeuw zijn de stoffelijke resten van Janus overgebracht naar het Nederlandse ereveld te Frankfurt am Main. Op dit ereveld (één van de zeven Nederlandse erevelden in Duitsland) liggen nog vier andere jonge mannen uit onze gemeente begraven die ook slachtoffer werden van de gedwongen arbeidsinzet in Duitsland:

- **Marinus Baten** (20)
Landarbeider uit Nieuw-Vossemeer
- **William de Jong** (20)
Kantoorbediende uit Dinteloord
- **Jan Karreman** (22)
Binnenvaartschipper uit Dinteloord
- **Antonius Laane** (19)
Landarbeider uit Notendaal

Het Nederlandse ereveld te Frankfurt am Main. (Foto: Nederlandse Oorlogsgravenstichting)

Uit zowel het krantenartikel als de archiefstukken valt op te maken dat Janus niet alleen naar Friedrichshafen was afgereisd. Ook zijn één jaar oudere broer Jac werd aldaar tewerkgesteld en zou pas na de oorlog terugkeren uit Duitsland.

Onbekend oorlogsslachtoffer

Janus Stoffelen wordt niet genoemd in eerder gepubliceerde lijsten van Steenbergse oorlogsslachtoffers. Mogelijk speelt het hebben van dezelfde achternaam en geboortjaar van een ander welbekend Steenbergse oorlogsslachtoffer hierbij een rol. In het pand aan de Grote Kerkstraat, waar Janus met zijn ouders woonde, is vandaag de dag Antalya Döner Center gevestigd.

Dilemma's, keuzes en gevolgen

Brood op de plank of onderduiken?

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden jonge Steenbergse mannen zoals Janus geconfronteerd met een aantal ingrijpende dilemma's voordat zij als arbeiders naar Duitsland vertrokken in het kader van de *Arbeitseinsatz*. Deze verplichte tewerkstelling bracht een complexe reeks morele, sociale en praktische overwegingen met zich mee.

Gedwongen of vrijwillig?

Een belangrijk dilemma was de keuze tussen gedwongen en vrijwillige deelname. Veel mannen werden door de Duitse bezetter gedwongen om naar Duitsland te gaan vanwege het tekort aan arbeidskrachten. Gedwongen deelname betekende vaak harde en gevaarlijke arbeidsomstandigheden, terwijl weigering kon leiden tot ernstige consequenties zoals arrestatie of strafkampen. Er waren echter ook mannen die ervoor kozen om vrijwillig te gaan, meestal uit economische noodzaak of om onderduiken te voorkomen. Vrijwillige deelname bood soms betere werkomstandigheden, maar bleef een moeilijke keuze.

Loyaliteit aan eigen land versus overleving

Daarnaast worstelden deze mannen met conflicterende loyaliteiten. Werken voor de vijand werd gezien als collaboratie, wat leidde tot sociale afkeuring en soms bestraffing door het Nederlandse verzet. De angst om als verrader gezien te worden, stond in scherp contrast met de noodzaak om te overleven. Het was een lastige afweging tussen het risico van straf en de behoefte aan veiligheid en zekerheid.

Werkomstandigheden en persoonlijke veiligheid

De werkomstandigheden in Duitsland waren vaak zwaar en gevaarlijk. Arbeiders werkten lange uren onder slechte omstandigheden, wat hun gezondheid en veiligheid in gevaar bracht. Tegelijkertijd was het blijven in Nederland ook riskant, vooral voor degenen die ondergedoken leefden om de *Arbeitseinsatz* te ontlopen. Deze mannen leefden in constante angst voor ontdekking en arrestatie, wat een zware psychologische belasting vormde.

Morele overwegingen

Morele overwegingen speelden eveneens een grote rol. Werken in de Duitse oorlogsindustrie betekende indirect bijdragen aan de oorlogsvoering van het nazi-regime. Voor velen was dit een onverdraaglijke gedachte, aangezien zij zich bewust waren van de gruweldaden die door het regime werden gepleegd. Om hun morele dilemma te verlichten, probeerden sommige arbeiders sabotage te plegen of bewust inefficiënt te werken. Dit bracht echter weer andere risico's met zich mee, zoals straf door de Duitse autoriteiten.

Sociale en psychologische impact

De sociale en psychologische impact van de *Arbeits-einsatz* was aanzienlijk. Terugkerende arbeiders werden na de oorlog vaak gezien als verraders, ongeacht de omstandigheden waaronder ze hadden gewerkt. Dit stigma leidde tot sociale uitsluiting en beschadigde relaties met familie en vrienden. Bovendien was de psychologische impact van gedwongen arbeid, de isolatie van geliefden en de ervaring van werken in vijandelijk gebied vaak langdurig. Veel mannen kampten na de oorlog met trauma's en mentale gezondheidsproblemen als gevolg van hun ervaringen.

Conclusie

Deze mannen moesten moeilijke en vaak hartverscheurende keuzes maken tijdens de oorlogsjaren, gekenmerkt door morele ambiguïteit en persoonlijke crises. De complexiteit van hun dilemma's benadrukt de immense druk waaronder zij leefden en de moed die nodig was om te navigeren door de uitdagende omstandigheden van de oorlog. Hun ervaringen tonen de menselijke kosten van oorlog en de diepe morele conflicten die ontstaan wanneer individuen gedwongen worden keuzes te maken onder extreme omstandigheden.

Een wervingsposter van het GAB ten behoeve van de arbeidsinzet.

#arbeitseinsatz

De *Arbeitseinsatz* was een dwangarbeidsprogramma opgelegd door Nazi-Duitsland aan bezette landen tijdens de Tweede Wereldoorlog, waaronder Nederland. Vanaf 1942 werden duizenden Nederlandse mannen tussen 18 en 45 jaar gedwongen om in Duitsland te werken, ter ondersteuning van de oorlogsindustrie. Aanvankelijk werden vrijwilligers geworven, maar naarmate de oorlog vorderde, werden steeds meer mannen onder dwang opgeroepen. Vaak door middel van razzia's en verplichte oproepen.

De arbeidsomstandigheden in Duitsland waren zwaar en erbarmelijk. De Nederlandse dwangarbeiders werkten lange uren in fabrieken, mijnen en andere industriële instellingen, met weinig voedsel en slechte medische zorg. Ze leefden vaak in overvolle en ongezonde barakken. Voor veel Nederlandse families betekende de *Arbeitseinsatz* dat zij hun zonen, broers en echtgenoten verloren zagen gaan, zonder te weten wanneer ze zouden terugkeren. De angst en onzekerheid over het lot van de dwangarbeiders droegen bij aan de ontwrichting van de Nederlandse samenleving tijdens de bezetting.

#gewestelijkarbeidsbureau

Tijdens de Tweede Wereldoorlog speelden de Gewestelijke Arbeidsbureaus (GAB) een centrale rol in de uitvoering van de *Arbeitseinsatz* in Nederland. Deze bureaus, die in vele Nederlandse steden en dorpen actief waren, functioneerden als de regionale kantoren voor de arbeidsvoorziening en waren verantwoordelijk voor de registratie en toewijzing van arbeidskrachten aan de Duitse oorlogsindustrie.

Na de Duitse inval werd het netwerk van de GAB's door de nazi's benut om systematisch Nederlandse arbeiders te mobiliseren. Het proces begon met de registratie van werkloze en werkende mannen. De GAB's hielden gedetailleerde gegevens bij over de beschikbare arbeidskrachten, waaronder hun vaardigheden, leeftijd, en gezondheidstoestand.

Met deze informatie konden de GAB's mannen oproepen voor tewerkstelling. Aanvankelijk gebeurde dit op vrijwillige basis, maar al snel werd dwangarbeid de norm. De GAB's stuurden oproepbrieven naar geselecteerde mannen, waarin hen werd bevolen zich te melden voor werk in Duitsland. Wie weigerde of niet kwam opdagen, riskeerde arrestatie en gedwongen deportatie.

Fabrieksarbeiders

bureau BERGEN OP ZOOM,
ROOSENDAAL, STEENBERGEN en
121-00

Gevraagd voor Duitsland:

voor spoedige indiensttreding
bouwkundige Opzichters met M.T.S. of
gelijkwaardig diploma
Electro-technisch Ingenieurs
Ingenieurs-constructeurs
Teekenaars voor de afdeling „Planing”,
die zelfstandig moeten kunnen werken

Nadere inlichtingen te bekomen bij het Gewestelijk Arbeids-
bureau te Bergen-op-Zoom, of bij de bijkantoren te Roo-
sendaal, Steenberg en Tholen.

**Gevraagd voor direct
AUTOMONTEURS
voor Duitsland
(ook aankomende monteurs)**

Inlichtingen en aanmelding aan het GEWESTELIJK
ARBEIDSBUREAU Bergen op Zoom of zijn bij-
kantoren te Roosendaal, Steenberg en Tholen.

en goed loon kunnen in Duits-
land worden:

**de fabrieksarbeiders
meisjes**

Arbeidsbureau BERGEN OP ZOOM,
ROOSENDAAL, STEENBERGEN en
121-00

Verscheidene arbeiders uit Steenberg
het landbouwbedrijf in Duitsland te werk wa-
ren gesteld en met het oog op den onzekeren toe-
stand naar huis waren teruggekeerd, zullen de-
zer dagen voor het meerendeel hun werk in
Duitsland hervatten.

Bemiddeling Duits

Voor verschillende metaalfabrieken in Duits-
land gevraagd:

Bankwerkers, Metaal-
Fraisers, elektrische
Autogeenlassers,
en Hulparbeiders.

Aanmelden ten spoedigste aan het Ge-
westelijk Arbeidsbureau BERGEN OP ZOOM of aan
ROOSENDAAL, STEENBERGEN en THOLEN.

GEVRAAGD

1 TANDARTS

van 20 jaar of ouder,
gewoont. Loon f 120

LANDARBEIDERS

voor den Wieringermolen

FABRIKSARBEIDERS

voor Kunstzijdefabriek

Nadere inlichtingen zijn te be-
komen bij het GEWESTELIJK ARBEIDSBUREAU, Groen-
veld of bij de bijkantoren van hield
te Roosendaal, Steenberg

**Nederlandsche arbeiders ke-
terug naar Duitsland**

Verscheidene arbeiders uit Steenberg
het landbouwbedrijf in Duitsland te
ren gesteld en met het oog op den on-
stand naar huis waren teruggekeerd
zer dagen voor het meerendeel hu-
Duitsland hervatten.

Voor het uitbreken van de oorlog en voordat de
gedwongen *Arbeitseinsatz* in Nederland werd
ingevoerd was er al volop werkgelegenheid in
Duitsland. De bemiddeling verliep via het Gewes-
telijk Arbeidsbureau (GAB) Bergen op Zoom waar-
van het Steenbergse bijkantoor was gevestigd aan
de Kruispoort. (Vacatures via Delpher.nl)

Meer informatie

Video: Arbeitseinsatz in oorlog

In 'Jong in Oorlog' vertellen ooggetuigen over de Tweede Wereldoorlog. Als kind hebben zij deze oorlog meegemaakt en zij hebben allemaal hun eigen verhaal. In het filmpje vertellen Joop en Co over de verplichte tewerkstelling in Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Bekijk het filmpje op het YouTube-kanaal van het Nationaal Comité 4 en 5 mei:

www.youtube.com

Website: Arbeidsinzet 1940-1945

Zoekt u informatie over een familielid of bekende die mogelijk in Duitsland werd tewerkgesteld tijdens de Tweede Wereldoorlog?

Bekijk de online zoekhulp op de website van het Nationaal Archief:

www.nationaalarchief.nl

Contact

Heb je naar aanleiding van deze tentoonstelling nog vragen of opmerkingen? Neem dan contact met ons op via onze website www.hkkdesteenenkamer.nl of volg ons op Facebook:

@HEEMKUNDEKRINGDESTEENENKAMER

Colofon

De tentoonstelling **Overleven in Onvrijheid**, onderdeel van het programma #samen80jaervrij van de gemeente Steenberg, werd u aangeboden door heemkundekring De Steenen Kamer en is, waar mogelijk, tot stand gekomen in overleg met de nabestaanden van de uitgelichte personen.

Werkgroep:	Robert Catsburg, Philip Damen, Marina van Elzaker, William Jansens, Hanneke Meulblok, Geo Pelle en Chiel Veraart
Foto's:	Beeldbank WO2 - NIOD (tenzij anders vermeld)
Redactie:	Robert Catsburg, Philip Damen en Hanneke Meulblok
Vormgeving:	Philip Damen www.studiodamen.nl

© 2024 De Steenen Kamer. *Alle rechten voorbehouden.*

Met dank aan Jan Gelten voor het beschikbaar stellen van de vitrines van de Gummaruskerk. De tentoonstelling is mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van:

Objecten: Gevaarlijk werk in Duitschland...

Item #1 - Het bidprentje van Janus van Stoffelen, waarop staat vermeld dat hij door 'een noodlottig ongeval' in Friedrichshafen om het leven is gekomen.

Item #2 - Een registratie kaart van een 'Displaced Person'. In de zomer van 1945 waren miljoenen Europeanen onderweg vanuit Duitsland terug naar huis. De enorme stroom mensen werd zo goed als mogelijk begeleid door de geallieerde autoriteiten. De zgn. Displaced Persons werden voorafgaande hun reis naar huis in een verzamelkamp geregistreerd, ontluisd en van eten en onderdak voorzien.

Item #3 - Een toegangspas voor een arbeider van de Büssing NAG fabriek. Deze fabriek in Braunschweig maakte vrachtauto's voor de Wehrmacht. Vele arbeiders uit heel Europa werden bij dit bedrijf tewerkgesteld. Het bedrijf maakte bovendien op grote schaal gebruik van concentratiekampgevangenen.

Item #4 - Het aantal brieven dat een arbeider vanuit Duitsland naar huis mocht sturen werd beperkt tot twee per maand. Met een speciale kaart werd het aantal brieven bijgehouden.

Item #5 - Een vrijstellingsbewijs voor de *Arbeits-einsatz* uit 1942. Deze landarbeider kon met dit bewijsje aantonen dat hij werkte in de voedselvoorziening en zodoende vrij werd gesteld voor tewerkstelling in Duitsland.